

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 96-99

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Subhasmita Nayak

Dept Of Education,

National Sanskrit University,

Tirupati (A.P)

वेदेषु राष्ट्रियभावना

Subhasmita Nayak

संस्कृतभाषावाङ्मयस्य श्रीगणेशः आविर्भवेन सह अभूत्। यतः वेदाः अस्माकं अतिप्राचीनतमचिन्तनधारायाः निधयः सन्ति। अस्माकं ऋषयः वेदेषु मानवजीवनस्य विविधपक्षस्य पर्याप्तं विश्लेषणं प्रस्तुतवन्तः। तेषां दृष्टिः न केवलं मनुष्यस्य सामाजिक-आर्थिक-धार्मिक-सांस्कृतिकपक्षेषु मूल्याङ्कनं करोति, अपितु देशभक्तिःस्वदेशप्रेम भावनापि प्रकाशयति। यतो हि अस्माकम् ऋषयः एतत् तत्त्वं सम्यक् जानन्ति यत् अस्माकं सामुहिकम् आदरणीयं शक्तिं निर्वाहयितुम् अस्माकं भूमेः स्वदेशस्य च शरीरेण, मनसा धनेन च रक्षणं सर्वथा आवश्यकम्, एतत् च तदा एव सम्भवति यदा वयं स्वजन्मभूमिं, स्वभूमिं, स्वदेशं, स्वराष्ट्रं च प्रति निष्ठावान् भवामः, तस्याः प्रगतेः कृते सक्रियाः भवामः, तस्य गौरवपूर्णस्य 'अस्तित्वस्य' रक्षणार्थं च सर्वदा संगठिताः जागरूकाः च भवामः, अन्यथा अन्न-जल-धन-सम्पन्नतायांविधातोऽयं देशःअन्यदेशजनैः अवश्यमेव आक्रमितःभविष्यति। फलतः अत्र अस्माकं स्वजनाः स्वभूमौ एव निराश्रयाः भविष्यन्ति।तेषां स्थितिः तथैव दुःखदः भविष्यति यथा एकस्य शिशोः मातुः स्तनपानं एनं न लभते, अनेन शिशुना स्वीकरिष्यते, एतादृशि दयनियस्थितिः भविष्यति। एतत् सर्वं चिन्तयित्वा भारतीय ऋषिभिः अत्रत्यानां जनानां मनसि देशभक्तेः अदम्यभवनायाः पूरणार्थं वेदेषु बहुषु स्थानेषु स्वमातृभूमेः विषये मुक्तकण्ठेन प्रशंसा कृतवन्तः, यत् पठित्वा श्रुत्वा वा अस्माकं हृदये स्वदेशस्यप्रति गौरवभावं वर्धते। उच्यते-

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषज तन्माता पृथिवी तत् पिता द्यौः।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम्॥

मन्त्रेस्मिन्न अस्माकं पृथिवीं अर्थात् अस्माकं जन्मभूमिं अस्माकं माता तत्र विद्यमानानी वायु-औषधिलता-वृक्षाः इत्यादि मत सकासैव अत्रस्तापिता। एवं पृथिवी एव पितरौ इत्यपिमन्त्रे निगदितमस्ति।एतादृशि भावना केवलं वेदेषु एव उपलभ्यन्ते। तद्वदैव अस्मान् पृथिवीं मातृभूमिं सम्बोधनस्य शिक्षा अपि वेदमात्रात् प्राप्तुमः।51 फलतः भारतमूभौ जातः अस्माकं सर्वेषु प्रकारेषु भारतीयेषु नैतिकरूपेण शुद्धः भ्रातृत्वः उद्भवति, यस्मात् प्रेरितः लघु-बृहत्, वरिष्ठ-कनिष्ठ-मध्यमयोः भेदभावं विस्मरामः। अस्माकं सर्वेषां अङ्कात् जन्म प्राप्यते **one Mother Earth "पृष्णिमातर"** इति नाम स्वीकृत्य स्वमातृभूमिविकासे रक्षणे च सर्वात्मना प्रवृत्ताः सन्तः वयं आत्मं गर्विताः मन्यामहे।

वेदेषु मातृभूमिः

अस्माकं जन्मभूमि अस्माकं सर्वेषां हृदयेषु आकर्षणं सृजयितुं तस्य अनेकानि लक्षणानि वेदेषु ऋषिभिः उक्ताः। एकतः 'ऐश्वर्यदायिनी'इति वर्णयित्वा जनानां हृदयेषु तस्याःसौन्दर्यं वर्णितम् अन्यत्र सुखकारिणी **मयोभुवः**सुखदायिनी, अभयदायिनी, निवासदायिनी, कल्याणकारिणी तथा आनन्ददायिनी एवमभीष्ट अन्न-जल, दुग्धादिषु (स्योना, अनुक्षरा, निवेशनी, शिया, सुपदा, उर्जस्वती, आदि) परिपूर्णा उक्त्वावागात्मक आत्मीयता भावान् जनयति। आशयः एवमस्माकं जन्मभूमिः स्वयं सम्पूर्णा। अत्र बहुविधा प्रकारकाः औषधानि उपलभ्यन्ते।अत्रत्य नद्याः, सरोवराः, सागराः च अत्रत्यानां जनानां परमोपयोगाय जलस्य सुपर्याप्तसम्पूर्तिश्च कुर्वन्ति।अत्रत्य उत्तमभूमौ विविध प्रकारकाः स्वादिष्ट अन्नमुत्पादन्नं भवति।

Correspondence:

Subhasmita Nayak

Dept Of Education,

National Sanskrit University,

Tirupati (A.P)

भूम्यामधोभागे न केवल सुवर्ण अपितु विभिन्न प्रकारकाः रत्नभण्डाराणां गुच्छाः तत्र अदृश्य रूपेण सन्ति। अत्रत्य पर्वताः अभिष्ट जलवृष्टिः क्रियन्ते, रोगनाशक औषधिनां धारकः, आनन्ददायकः, पवित्रश्च भवति। अत्रत्य काननः सुगन्धितः भवति, सुवर्ण पक्षियुक्त हंसाः विहङ्गाश्च भवन्ति। उच्यते यत् -

प्रेषस स्तोमः पृथीविमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधि राये अश्याः।

देवोदैव्यः सुहवो भूत मह्यं मा नो माता पृथीवि दुर्मतौ धात्॥²

षडऋतुनां (ग्रीष्म-वर्षा-शरद-हेमन्त-शिशिर-वसन्त) प्रभावः अनुभूयते। एतादृशी भारतभूमेः रमणीयता सुसम्पन्नतायाः वर्णनं कृत्वैव अस्माकं ऋषयः अत्रस्थानां जनानां मनसि स्वीय भरतभूमेः जन्मभूमि अथवा राष्ट्रप्रेमभावनायाः, आत्मगौरव ममत्वभावना निर्मल मनसि अङ्कुरात्मक बीजवपनम् अकृतम् इत्यत्र नास्ति इषदपि सन्देहः। मातृभूम्यां 'सर्वम्' इति भावः वैदिकार्षयः स्वमातृभूमिं प्रति अतीव भावुकाः आसन्। तेषां दृष्टौ मातृभूमैव तेषां सर्वां ते एतत् स्वर्गं अन्तरिक्षं च मन्यन्ते, पितारौ च सहमतौ। देवाः अवगच्छन्ति, समाजस्य पञ्चसु अपि वर्गेषु एतत् रूपं वयं पश्यामः, एतत् च स्वभूतं भविष्यं च मन्यन्ते। कृतज्ञतां कृत्वा तस्य स्तुतिं गायन्ति। यतः सा तेषां कल्याणमाता निश्चितं पवित्रं च भावयन्ति।

ते च ऋषयः एवं मन्यन्ते सा नियमानाम् अनुसरणं कर्तुं गच्छति। सा अतीव शक्तिशालिनी अस्ति, सदा नवं विशालं सुखदं योगहितं भोजनप्रदं च। तेषां मतं यत् यथा जनाः दृढं सुरक्षितं च नौकाम् आरुह्य कठिनं नदीं निर्विघ्नं लङ्घयन्ति, तथैव ते अपि स्वसमृद्धमातृभूमिं वसन् सुखेन स्वजीवनं लङ्घयिष्यन्ति इति। मातृभूमेः स्तुतिं गायन्ति तस्मात् प्रचुरं भोजनं प्राप्नुयुः इति आशायां। तेषां विश्वासः अस्ति यत् तेषां मातृभूमिः तेषां त्रिगुणं कल्याणं करिष्यति।⁵³ अत्र द्रष्टव्यं यत् 'अदिति' शब्दस्य अपि पृथिवी इत्यर्थः 53।

राष्ट्रपरिकल्पना

राष्ट्रसंकल्पना वेदेषु अपि उपलभ्यते। यज्ञं कुर्वन्तः अस्माकम् ऋषयः राष्ट्रप्राप्तिकामेन नानादेवैभ्यः भावात्मकं नैवेद्यं कुर्वन्ति स्मः। एतत् तस्य 'राष्ट्रप्रति यज्ञ' इति वक्तुं शक्यते। नायकस्य रक्षणे स्वराष्ट्राय स्वेष्टदेवं प्रार्थयन्ति स्म। राष्ट्रतिलकं प्रियनायकस्य शिरसि स्थापयन् अपि सः स्वराष्ट्रस्य हिताय हृदयेन कामनाः प्रकटयति स्म। ते स्वराष्ट्राय मोक्षं प्राप्नुयुः इति नृपान् प्रवचनं कुर्वन्ति स्म 53।

अदितिर्दौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्॥ १॥

महीमू पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हवामहे।

तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्॥ २॥

सुत्रामाणं पृथिवीं ग्रामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसो अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये॥ ३॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे।

यस्या उपस्थ उर्वन्तरिक्षं सा नः शर्म त्रिवरूथं नि यच्छात्॥ ४॥³

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाया। इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष बोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानागुं राजा॥⁴

अपो देवा मधुमतीरग्रभृन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः।

यामिर्मित्रावरुष्वावभ्यषिचन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातिः॥ १॥

सर्वान् सर्वहृदयेन रक्ष, सर्वप्रजानां आज्ञापालनं कुरु, सर्वेभ्यः समानं लाभं प्रदातुं, स्तब्धः भवतु, तथा च एतादृशं व्यवहारं कुर्वन्तु यत् तेषां विभिन्नप्रकारस्य विषयाः तेषां हृदयस्पर्शी प्रशंसा करिष्यन्ति।

वृष्णऽउर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहाः।

वृष्णऽउर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि॥

वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा

वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि॥⁵

अर्थत् तस्य राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहा, अर्धेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः। ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहाः ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः अपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा। अपः परिवाहिणी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र में देहि स्वाहा। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहिः अपां गर्मोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र में देहि स्वाहा, अपां गर्मोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि॥ ३॥

सूर्यत्वचस स्य राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा, सूर्यत्वचत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्र दा राष्ट्र में दत्त स्याहा, सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः मान्दा स्व राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहा, मान्दा स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त, ब्रजक्षितस्थ राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहा वाशा स्य राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहाः विश्वभूत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त, ब्रजक्षित स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तः वाशा स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः शविष्ठा स्व राष्ट्रदा राष्ट्र में दत्त स्वाहा, शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः शक्करी स्व राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा, शक्करी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त, जनभूत स्य राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहाः जनघृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः विश्वभूत स्य राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा, अपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा, अपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तः मधुमतीर्मधु मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय यन्वाना अनाघृष्टा सीदत सहौजसोमहिक्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः॥ ४॥

इदं तद् युज उत्तरमिन्द्रं शुम्भाम्यष्टये।

अस्य क्षत्रं श्रियं महीं दृष्टिरिव वर्धया तृणम्॥ १॥

अस्मै क्षत्रमग्रीषोमावस्मै धारयतं रयिम्।

इमं राष्ट्रस्याभीवर्गे कृणुतं युज उत्तरम्॥ २॥

सबन्धुश्चासवन्युश्च यो अस्माँ अभिदासति।

सर्वं तं रन्धयासि मे बजमानाय सुन्यते॥⁶

यज्ञादिषु धार्मिक कार्येषु अपि तत्कालीनाः ऋषयः स्वराष्ट्रस्य समृद्धयर्थं ईश्वरं प्रार्थयन्ति स्म यत् स्वराष्ट्रे ब्राह्मणाः प्रबुद्धाः भवेयुः, राष्ट्ररक्षकः वीरः क्षत्रियः, शस्त्रकुशलः, शत्रुनाशकः, स्वामी च भवेत्, गावः दुग्धप्रदाः भवेयुः, वृषभाः वधव्याः, अश्वः द्रुताः भवेयुः, स्त्रियः सर्वैः गुणैः धन्याः भवेयुः, सूतयोद्धानां मध्ये विजयाभिलाषः प्रबलः भवेत्, युवा निर्भयः शिष्टः च भवेत्, यथा आवश्यकता मेघाः वर्षन्ति, औषधानि प्रफुल्लन्तु, इष्टानि वस्तूनि निरन्तरं सिद्धानि भवन्ति, तथा प्राप्तवस्तूनि सुरक्षित रूपेण समृद्धा संरक्षिताः भवतु इति आशयः। नवविवाहितानां आशीर्वादं दत्त्वा अपि सः स्वराष्ट्रं मनसि धारयति स्मः। फलतः सः समृद्धिं निरन्तरं कर्तुं आशीर्वादं ददाति तथा च तेषां राष्ट्रं समृद्धयते।

न केवलं राष्ट्रस्य अवधारणा वेदेषु वर्णिता अपितु तस्य मूलभूततत्त्वानि, उपयोगिता, महत्त्वं, तत्प्रति जनानां दायित्वं कर्तव्यं च सुप्रचारितम् अस्ति यत् निश्चितरूपेण तस्य हृदयस्पर्शी 'राष्ट्रीयभावना' इत्यस्य सूचकम् अस्ति। सः स्वमातृभूमिं वैभवेन, बलेन च पूर्णं उदात्तं राष्ट्रं इति उन्नतवान्, ते च सर्वदा तदुत्तमं स्थापयितुम् इच्छन्ति। एतदेव कारणं यत् तेन स्वराष्ट्रस्य विशेषणं 'उत्तम' इति दत्तं न तु 'उत्तर' वा 'उत्' इति। राष्ट्रस्य उत्तमरक्षणाय अस्माकं वैदिकऋषिभिः सत्यं, बृहत् (विकासः), ऋतुः (नियतनियमाः), उग्रता (प्रहारशक्तिः), दीक्षा (दक्षता अनुशासनं च), तपः (कर्तव्यप्रति कठोरता) केवलं परिश्रमः समर्पणं च इति अपि घोषितम् आसीत्, ब्रह्म (ज्ञान) यज्ञ (पवित्र कर्म) च अस्माकं मातृभूमिं वा अस्माकं राष्ट्रं वा सुरक्षितं कुर्वन्ति। अतः अस्माकं राष्ट्रस्य रक्षणाय तस्य गुणात्मकविकासाय च एते गुणाः अस्माभिः स्वीक्रियताम्। एतत् स्वीकारणीयं तथ्यं यत् यस्य देशस्य नागरिकाः सत्यं प्रति निष्ठावान् सन्ति, देशस्य सर्वतोमुखविकासे प्रवृत्तः भविष्यन्ति, नियमानुसारं वर्तयिष्यन्ति स्वीयअदम्यबलेन युक्तः भविष्यन्ति, अनुशासितः भविष्यन्ति, कुशलं भविष्यन्ति, परिश्रमं करिष्यन्ति, स्वकर्तव्यं च यत्पूर्वकं निर्वहन्ति, सुशिक्षितः सक्रियः च भविष्यन्ति सः देशः अवश्यमेव समृद्धः भविष्यति, विश्वे प्रशंसनीया प्रतिष्ठां च प्राप्स्यति। भारतस्य जनानां कृते स्वाभाविकसन्दर्भे मन्त्रद्रष्टुः उपदेशस्य एषः एव अर्थः आसीत् इति वक्तुं नावश्यकता वर्तते।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्,

आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधो महारथो जायताम्:

दोग्धी घेनुर्वोढाऽनङ्खानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रिर्योषा

जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम्:

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतुः फलवत्यो न

ओषधयः पच्यन्ताम्: योगक्षेमो नः कल्पताम्॥

अभि वर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्यताम्।

रय्या सहस्रवर्चसेमी स्तामनुपक्षितौ॥

राष्ट्रऐक्यम् -

भारतस्य अखण्डता, प्रगतिः च तावत्पर्यन्तं न सम्भवति वैदिकऋषियः अवगन्तः यावत् तस्य निवासिषु ऐक्यं नास्ति। अत एव तेन राष्ट्रनायकं पञ्चजन्यमिति उक्तम्, यस्य अर्थः-समाजस्य पञ्चविधजनानामर्थात् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रनिषादजातीयजनानाम् अर्थात् समाजस्य सर्वविधजनानाम् कल्याणं कुर्वन् समाजस्य पञ्चविधजनानाम् अपि गृहेषु निःसंकोचं गमिष्यति इति राष्ट्रनेतृणामपि अपेक्षितमस्ति। एतेन सह सर्वे अवश्यमेव एकीकृताः स्थित्वा तस्य राष्ट्रियकार्यस्य सफलतायां पूर्णतया योगदानं च प्रददन्ति। न केवलं राष्ट्रनेता अपितु समाजस्य अन्ये प्रख्यातव्यक्तिभिः अपि पञ्चजन्यस्य उद्धृतिः अतीव गर्वेण कृता अस्ति। ऋषिभिः अपि परस्परं वाक्-बुद्धि-ज्ञान-सौहार्दं प्रवचनं कृत्वा परस्परं ऐक्यं रक्षितुं प्रयतते। यतो हि ते एकतायां सुखम् अनुभवन्ति गोष्ठिः कुलीनता, तेजः, शक्तिः च इति चिह्नं मन्यन्ते, सुखस्य, सुरक्षायाः च दृढं साधनं मन्यन्ते। एषा लाभप्रदा कार्यसिद्ध्यर्थं अत्यावश्यकं कथ्यते the nation to be any discrimination, अतः प्रफुल्लितुं पूर्वमपि तस्य उन्मूलनं करणीयम्। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राख्यसमाजस्य सर्वेषां वर्गानां मानवानाम् एकस्य महापुरुषस्य परमपितुः शरीराङ्गानाम् उत्पत्तिः इति वर्णनेन, परमात्मा, सर्वेषां मनसि सजातीय एकतायाः भावः पूरितमस्ति। 'सर्वजनहिताय', 'सर्वजनसुखाय', दिव्यं, विशालं तथा कल्याणी 'समावेशि' राष्ट्रयोजनाः 57। सफलतायै देवेभ्यः प्रार्थयन्ते सति नागरिकेभ्यः आह्वानं कृतम् यत् तेषां मनसि-विचारेषु, कर्मषु च परस्परं मतभेदाः न भवतु इति।

वैदिक ऋषिणां संगठने रुचिः आसीत् यत् तदर्थं यज्ञमपि अकार्षिः। तस्मिन् ते जलधाराणां, वायुराशिनां, पक्षिसमूहस्य च मिश्रणस्य संगठनात्मकशक्तिमुद्देश्यं सर्वान् जनान् सम्मिलितुं संगठितुं च आह्वयति, संस्थायाः वृद्धयर्थं भाषणं दातुं प्रेरयन्ति नूनं तस्य प्रयत्नाः राष्ट्रस्य विकासाय-रक्षणाय च स्यात्। अतः एतत् सङ्गठनमूलक राष्ट्रवादस्य प्रतीकम् अपि गणयितुं शक्यते।

अद्यत्वे राष्ट्रविकासाय शिक्षा, सम्पर्क, उत्तरदायित्व, चर्चा, अधिकार, उद्देश्य इत्यादिषु सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिकक्षेत्रेषु देशस्य सर्वेषां वर्गानां समानरूपेण विकासस्य विषये यत् कथ्यते, तत् अस्माकं वैदिक-ऋषिभिर्ऽपि इष्टमासीत्। यतः वयं पश्यामः यत् सोऽपि स्वदेशवासिनां एकत्रीकर्तुं, एकत्र वक्तुं, मिलित्वा ज्ञानं प्राप्तुं परस्परं सहकारिताक्रियन्ते। सामञ्जस्यं सृजितयथायोग्यम् उत्तरदायित्वं स्वी कुर्वन्तु, एकत्र परामर्शं कुर्वन्तु, समितिषु समानाधिकारन्प्राप्तुं हृदयेन प्रयोजनक्षमता भवतु सर्वे मिलित्वा कार्यं कुर्वन्तु इत्यादि।

आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुखियाभिः।

अथास्मभ्यं वरुणो वायुरग्निबृहद्राष्ट्र संवेश्यं दधातु॥

सं यो मनासि सं व्रता समाकृतीर्नमामसि।
 अभी ये विव्रता स्थन तान्वः सं नमयामसि॥४०॥
 सं संस्रवन्तु सिन्धवः सं वाताः सं पत्रिणः।
 इमं यज्ञं प्रदिवों में जुषन्तां संसाव्येण हविषा जुहोमि॥ १॥
 इहैव हवमायात म इह संसावणा उतेमं वर्धयता गिरः॥
 इहेतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः॥ २॥
 अदारसृद् भवतु देव.....।
 संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनासि जानताम्।
 देवा भागं यया पूर्वे संजानाना उपासते॥ २॥
 समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
 समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ ३॥
 समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः।
 समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥४॥
 सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनासि जानताम्।
 देवा भागं यथा पूर्वं से जानाना उपासते॥
 समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं व्रतं सह चित्तमेषाम्।
 समानेन यो हविषा जुहोमि समानं चेतो अभिसविशध्वम्॥ २॥
 समानी व आकृतीः समाना हृदयानि वः।
 समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥ ३॥

वैदिककविभिः एवं चिन्तितमासीत्यत् ते स्वसौविधानुसारं व्यवहारानुसारं यत्किमपि भाषया वार्तालापं कुर्वन्तु, यत्किमपि धर्मस्य (ईश्वरस्य) इच्छानुसारं पूजां कुर्वन्तुपरंपरं पूर्णराष्ट्रे स्वगृहवत् व्यवहारं कुर्वन्तु। सर्वत्र साम्यताः सद्भावना, मनैक्यं भावयेत्। यद्यपि जाति-धर्म-वर्ण भेदेन भिन्नाः चेदपि सर्वेषु ऐक्य भावना भवेत् तदैवराष्ट्रमैषा समृद्धाः भविष्यति।
 अर्थः अस्ति यत् यथा एकस्मिन् क्षेत्रे जनाः भिन्नाः भाषाः अध्ययनं कृत्वा अपि स्वकीयानि व्यक्तिगतप्रत्ययानि सन्ति चेदपि एकत्र भ्रातृत्वभावानां पालनं कुर्वन्ति, सौविध्यभिः च परिपूर्णं कुर्वन्ति, तदा ते स्वयमेव सुखिनः भवन्ति। एवं कुर्वन्तः च तेषां भाषाभेदः धार्मिकभेदः च बाधकः न भवति। तथैव भारतस्य जनाः अपि स्वभाषिकधर्मभेदानाम् अवहेलनं कृत्वा मित्रवत् एकीकृतभावेन स्वसमग्रराष्ट्रस्य हिताय कार्यं कुर्वन्तु। एवं कृत्वा तेषां सहस्रमुखीस्तरः अवश्यमेव वर्धते। वैदिकऋषिभिः अतीव सरलैः हृदयस्पर्शीभिः शब्दैः भाषाधर्मभेदाः राष्ट्रधर्मविरोधाः न भवेयुः इति वक्तुं नावश्यकता वर्तते। अत्र भाषाभेदः धर्मभेदः च अन्येषां सर्वेषां भेदानाम् यथा जातिवादः, धर्मवादः, प्रादेशिकतावादः इत्यादीनां सूचकः इति मन्तव्यम्।

भारतदेशे निवसतां सर्वेषां बृहत्-लघुजनानाम् मध्ये विवादः नास्ति, परन्तु परस्परं सम्बन्धः अस्ति इति ज्ञात्वा वैदिकऋषियः अत्यन्तं सन्तुष्टः अभवन्। तेन तस्याः मातृभूमिकीर्तिः प्रसरति, सर्वे देशवासिनः सुखिनः भविष्यन्ति इति ते मन्यते स्मः। समाजस्य पञ्चवर्गस्य जनानां मध्ये एकरूपतायाः भावः प्रवर्तयितुम् उद्दिश्य

सोपि घोषितवान् आसीत् यत् वयं सर्वे भारतमातुतः उत्पत्तितः तेन दत्तं वयं खादामः पिबन्तः च स्मः अतः सर्वे तस्याः। अस्माकं सर्वेषां संगठनस्य आवश्यकता वर्तते मधुरभाषिणः भवेयुः परस्परं द्वेषं न धारयेत्।

जनं विप्रती बहुधा विवाचसं नाना धर्माणं पृथिवी यथौकसम्।
 सहस्रं धारा द्रविणस्य में दुहां ध्रुवेव घेनुरनपस्फुरन्ती॥
 असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्यतः प्रवतः समं बहु।
 नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः॥
 त्यज्जातास्त्वयि चरन्ति मत्यांस्त्वं विभर्षिं द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।
 तयेमे पृथिवि पंच मानवा येश्यो ज्योतिरमृतं मन्त्र्येभ्य
 उद्यन्त्सूर्योरश्मिभिरातनोति॥

ता नः प्रजाः संदुहतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम्॥ १६॥
 एतादृशि मन्त्राः वेदे एकराष्ट्रस्य निर्माणाय प्रेरयति जनान्। येन समाजे सर्वेपि जीवाः एकत्र निवसन्तः परस्परं सहायतां प्रयच्छन्ति। येन समाजे जिवमानाः स्वीय इच्छानुगुणं उषितुं सकृवन्ति।
 वैदिकर्षिभिः देशस्य प्रमुखनगरैः सह स्वदेवीदेवतानां प्रत्यक्षसम्बन्धः स्थापितः। अस्माकं मातृभूमिनगराणि अस्माकं देवैः निर्मिताः इति वदन्ति। इत्युक्त्वा तेन जनानां मनसि स्वदेशस्य नगरां प्रति ईश्वरीयता-पवित्रता-तीर्थ-भावना प्रवर्तिता, या राष्ट्रिय-अखण्डतायै अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। तेन स्वदेशस्य अतीतस्य विकासः एतादृशैः ऋषिभिश्च सम्बद्धः अस्तिये विभिन्नैः धार्मिकैः संस्कारैः स्वदेशस्य पूजां (प्रगतिः) कुर्वन्ति स्मः। नगरेषु यज्ञादि कर्तव्यं ऋषयः देवान् प्रसन्नेन स्वीय नगरस्य प्रतिष्ठायाः विकासः सम्पादितः।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

ऋक् संहिता
 यजु संहिता
 अथर्व संहिता
 शोधप्रबन्धः

संदर्भाः

- 1 शुक्ल.य. २७. २१
- 2 ऋ.वे ५. ४२. १६
- 3 अथर्ववेद. ७. ६. १-४
- 4 यजुर्वेद. ६. ४०
- 5 शु.य. ११. २. ६
- 6 अथर्ववेद. ६. ५४